

A megszólítás és a nyelvi kapcsolattartás kérdése illemtankönyveinkben

A nyelvi viselkedést, az udvarias beszédformákat kultúránként eltérő normák szabályozzák. A különböző személyközi kapcsolatokat jelölő különböző nyelvi formák rendszerének megismerése és elsajátítása kommunikációs nehézségeket okozhat a beszélő számára, hiszen minden egyes új társadalmi szerep új nyelvi szerepeket, új nyelvi magatartásformákat is megkíván. A megfelelő nyelvi eszközök megválasztásában ezért a személyes tapasztalatokon kívül további iránymutatásra is szükség lehet.

Anyanyelvi nevelésünk azonban nagy hiányosságokkal küszködik a nyelvi viselkedés normáinak elsajátíttatása terén. Sőt szükséges lenne egy új, napjaink igényeihez igazodó nyelvi illetan összeállítás is, hiszen a Deme László, Grétsy László és Wacha Imre szerkesztette Nyelvi illetan 1987-es megjelenése óta nagymértékben átalakult társadalmunk nyelvi szokásrendszere. Ez a munka azonban ennek ellenére még ma is hasznos segítség lehet, hiszen stílusminősítései, történeti megállapításai helytállóak, leginkább az egyes udvariassági formák használati aránya módosult a megjelenés óta.

A viselkedés, azon belül is a nyelvi viselkedés átalakulóban lévő normáinak ismeretére való igényt mutatja a protokollkönyvek, illetankönyvek népszerűsége, amelyek a nyelvi útbaigazítást is magukra vállalják, gyakran nyelvészeti megalapozás nélkül, a nyelvhasználati gyakorlat feltárásának hiányában.

Az elmúlt évtizedben megjelent illetankönyveket, s néhány régebben kiadott, de forgalomban lévő, esetleg újabb kiadást is megérő munkát ezért abból a szempontból vizsgáltam meg, hogy milyen mintát nyújthatnak kapcsolattartási zavarainkban, milyen megszólítási előírásrendszer rajzolódik ki belőlük, s hogy megállapításaik, tanácsaik mennyiben felelnek meg a nyelvhasználat empirikus tanulmányozásából származó adatoknak (vö. Reményi 2000: 41-59; Domonkosi 2000: 129-37). Különösen fontosnak tartottam a gyerekeknek és tizenéveseknek szánt kiadványok tanulmányozását is (Füzesi 1994; Szafkóné 1998; Fürstné é.n.), hiszen ezeknek a korosztályoknak a nyelvi attitűdje a leginkább formálható, mivel az udvariasság alapvető szabályai a másodlagos nyelvi szocializáció során, iskoláskorban rögzülnek.

A nyelvi érintkezés a szociális cselekvés egyik legmeghatározóbb típusa, ezért a kérdéskör bemutatásával általában az illetankönyvek elején találkozunk; tárgyalva egyrészt a kapcsolattartás személyének megválasztását, vagyis a tegezés-magázás problémáját, a magázáson belüli árnyalatokat, másrészt pedig – gyakran külön fejezetben – a nominális megszólítások lehetőségeit.

A tegező és magázó formák közötti választást a könyvek többsége az „illetan örök gondjaként” (Kovács-Osvát 1978: 27) mutatja be, ezáltal is érzékeltetve azt, hogy nincsenek egyértelműen leírható, rögzíthető szabályok.

A tegeződés bizalmasságot kifejező alapértékét hangsúlyozó, egyszerűsítő, éppen a gyermek-felnőtt viszonylat kapcsolattartási módjának nem kölcsönös jellegét felfedő leírást olvashatunk egy kisgyermekeknek szánt munkában: „A kicsi gyerek mindenkit tegez. Később meg kell tanulnia, hogy csak gyermekbarátaival tegeződhet, és a felnőttek közül csak azokkal, akik közel állnak hozzá. A felnőttek is csak közeli barátaikkal tegeződnek” (Füzesi 1994: 31). A gyerekek mindennapi tapasztalatai mindenképpen ellentmondásba kerülnek ezzel a helyzetképpel, hiszen kölcsönösen tegeződő, kölcsönösen magázódó és aszimmetrikus kapcsolatban lévő párokat is láthatnak maguk körül, s egyes felnőtteket ők maguk is tegezhetnek (vö. Ervin-Tripp 1997: 519). Rádásul nem esik szó a magázáson belüli különbségekről sem, holott kérdőíves felméréseim eredményei azt mutatják, hogy

a 14 év alatti korosztályban a nem tegezett felnőttekkel való kapcsolattartásban szinte kizárólag tetszikelő formák szerepelnek.

A tegezés bizalmas szerepét hangsúlyozza csupán egy 1984-ben megjelent illemtankönyvünk is: „A felnőttek egymás közötti tegeződése a kivételes eset, a magázás az általános. A tegeződés bensőségesebb kapcsolatot fejez ki, tehát illik ezt figyelembe venni” (Halák 1984: 96). Bár a szolidaritás szemantikájának ereje (vö. Brown–Gilman: 1975: 359-88) azóta még tovább erősödött, ezt a megállapítást a megjelenés időpontjára visszatekintve sem tekinthetjük érvényes illemszabálynak, hiszen a tegezés másik igen meghatározó szerepe, az egyenrangúság érzékeltetése már akkor is igen erőteljes volt a tegező formák használati normájában.

A tegeződés terjedésének folyamatát a legtöbb munka érzékeli, de eltérő módon viszonyulnak a jelenséghez. A régebbi, hatvanas-hetvenes évekből származó írások egy része például (Fejér 1966: 169; Kovács-Osvát 1978: 27) a társadalmi egyenlősődés jeleként üdvözölte ezt a tendenciát. A családon belüli viszonyok kifejezésére minden áttekintés elfogadja, természetesen tekinti a korábbi normák megváltozását, a tegeződés általánossá válását. Nem helyeslik azonban azokban az egyes és közömbös, de egyenrangú helyzetekben, amelyekben ugyan nincsenek rangbeli különbségek, s nem is hivatalos színtereken zajlanak, a szerepviszonyok azonban egyértelműen elkülönülnek, vagyis a legkülönbözőbb szolgáltatások esetében, boltban, szórakozóhelyen stb.: „A harminc év alattiak, még ha vadidegenek is, többnyire az első pillanattól tegeződnek. És ez nem is mindig baj, sőt kedves szokás. De baj, igenis, akkor, ha például a huszoneves bolti eladó a pult mögül kezdeményez tegezést a számára ismeretlen huszoneves vevővel”; „ha a szolgálatban lévő pincér tegezi le ismeretlen vendégét, durva sértést követ el” (Köves J. 1985: 33, 35).

Valóban ezek azok a helyzetek, amelyek mindennapi érintkezéseinkben szinte a legtöbb kommunikációs gondot okozzák, ugyanis a fiatalok egy része számára a kapcsolattartási formák megválasztásában a kor játssza a meghatározó szerepet, míg mások a helyzet miatt esetleg bántónak érezhetik a bizalmasabbnak tartott forma választását.

A tegeződés felajánlására vonatkozó hagyományos szabályokat a legtöbb munka rögzíti, melyek szerint mindig a nő, az idősebb, a magasabb rangú, a hierarchiában feljebb álló személy kezdeményezheti (Halák 1984: 96; Köves J. 1985:23; Ottlik 1994: 91 Szafkóné 1998: 13; Görög 1999: 18). Ennek az egyöntetű képnek ellentmond Sille István könyve: „Alkalomtól, helyzettől függően javasolhatja vagy kezdeményezheti akár nő, akár férfi. A kezdeményezés elfogadható, visszautasítható minden esetben félreértés nélkül” (Sille 1994: 114). Ez a vélemény rávilágíthat arra, hogy ezeket a szabályokat általában rugalmasan kezeljük, s főként nagyobb kor vagy rangbeli különbség esetén akár a férfi is lehet a közvetlenebb forma indítványozója. A felajánlott tegezést azonban szinte minden esetben illik elfogadni, hiszen a közeledés jele, s elutasítása bántó, a távolságot hangsúlyozni kívánó lépésként értékelhető.

A munkahelyi kapcsolattartási módjairól általánosságban azt tudhatjuk meg, hogy a nők általában tegeznek a nőket, a férfiak a férfiakat (Köves J. 1985: 34; Sille 1994: 113), azonban — miként több szerző is figyelmeztet — ezen a szinten is célszerű betartani az általános illemszabályokat (Ottlik 1994: 92), illetve alkalmazkodni a közösség szokásaihoz (Fürstné é.n.: 26). A munkahelyi hierarchiát megjelenítő nyelvi viszonyokat vizsgáló empirikus kutatások eredményei is azt mutatják, hogy bár az azonos neműek tegeződése jellemzőnek tekinthető, a nagy beosztásbeli különbség, illetve a közös tevékenység hiányának esetén kevésbé érvényesül ez a tendencia (vö. Reményi 2000: 53-6).

A mai magyar beszélőközösségre – miként a felmérések eredményei és a tankönyvek megállapításai is igazolják – nem jellemzőek a nem kölcsönös kapcsolattartási formák. Az egyetlen ilyen kapcsolattípus a gyermek-felnőtt viszonylat. Gondot jelent ebben a tekintetben az, hogy hány éves korig tekinthető valaki gyerekeknek, meddig tartható fenn ez az aszimmetrikus nyelvi kapcsolat. A tankönyvekben a 14-15 éves kort (Halák 1984: 96), illetve a 17-18 éves kort jelölik meg forduló-pontként (Köves J. 1985: 34), kérdőíves felméréseim viszont azt mutatják, hogy az egyenlőtlen nyelvi helyzet a tanár-diák viszonylatban a középiskola végéig meghatározó marad, s az ismeretlenekkel való kapcsolattartásban is kitölődik ez az időpont. Ez a helyzet megnehezíti a felnőtt szerephez járuló nyelvi viselkedésmódok elsajátítását, a kölcsönösen magázó viszonylatok megismerésére viszonylag későn nyílik lehetőség a nyelvi szocializáció folyamatában.

A nem tegező viszonyon belüli formák megválasztásában további nehézségek, illetani kétélyek adódhatnak, hiszen az *ön* és a *maga* megszólító névmások, a különböző nominális megszólító formák, a megszólító elem nélkül használt egyes szám harmadik személyű igealakok, illetve a *tetszikk*el alkotott szerkezetek további lehetőségeket nyújtanak a társas kapcsolat jellegének nyelvi megjelenítésére.

Az illemtankönyvek vélekedései alapján a *maga* névmás használatának megítélését tekintetjük a legellentmondásosabbnak. Több munka tanácsai szerint „manapság a *maga* általánosan használt, a szükséges udvariasságot kifejező forma, kikopott belőle minden lenéző értelmezés” (Ottlik 1997: 90), „nincs benne sértés, nincs benne túlértékelés” (Sille 1994: 113); máshol találunk rá utalást, hogy ez a megszólítás „nem mindig udvarias”, egy tizenéveseknek szánt protokollkönyv pedig a névmás használatának teljes elvetését javasolja: „magázó viszony esetén ne használjuk a *maga* megszólítást, mert fölüenyek és udvariatlannak tűnhetünk”. A gyerekek és fiatalok nyelvhasználatát vizsgáló kérdőíves felmérésem eredményei azt mutatják, hogy a névmás negatív jelentéstöltete valóban elevenen él, a korosztály nagy része udvariatlannak tartja, s szinte minden esetben bántónak, sértőnek érzi használatát.

Az *ön* névmás használatára nézve a fokozott udvariasságot, tiszteletadást emelik ki a vizsgált kötetek: „Az *Ön* a legudvariasabb megszólítás, megkülönböztetett tiszteletet fejezve ki” (Sille 1994: 113), sőt azt is javasolják, hogy beszélgetésben csak nagyon fontos személyekkel szemben használjuk (Ottlik 1997: 90), mert „hivatalos, kimérten udvarias, esetleg kissé fellengzős” (Görög 1999:19) is lehet. A kérdőíves vizsgálat tanúsága szerint viszont a fiatal korosztály már kevésbé érzékeli e névmás modoros, túlzottan hivatalos jellegét; s a *maga* megszólítás elutasításával is összefüggésben az egyenrangú, de nem tegező viszonylatok nyelvi jelölőjeként is elfogadja.

Mivel sem a magázás, sem az önzés nem semleges stílusminősítésű kapcsolattartási mód, a választás „elvétele bizonyos helyzetekben igen sértő lehet” (Köves J. 1985: 35), a névmáshasználat kerülése is kivédheti az illemszabályok megsértését, néhány illemtanunk javasolja is ezt a stratégiát: „elhagyjuk a *maga* névmást, és enélkül használjuk a megfelelő igealakot”. Az igei személyragok és a birtokos személyjelek valóban önmagukban, megszólító elem nélkül is megmutatják a formálisabbnak számító kapcsolattartási módot, azonban nem minden mondat szerkezetben és nem minden szövegtani helyzetben igaz az, hogy: „a magyar nyelvben, nagy szerencsénkre, nem elengedhetetlen akár az *Ön*, akár a *Maga* beleygőmőszólése a mondatba” (Görög 1999: 19). Egyes szerkezetekben semmiképpen nem tudjuk elkerülni a beszédpartner megnevezését (pl. *önnek/magának/a tanár úrnak küldtem el az anyagot*).

Az *ön* megszólítás választásával kapcsolatban két szerző is megállapítja, hogy: „A tegezés és a magázás közötti átmeneti forma a keresztnév és az *ön* személyes névmás együttes használata” (Ottlik 1994: 92; Szafkóné 1998: 14). A megszólító elemek ilyen összekapcsolása az *ön* alapértékét és a keresztnéven szólítás személyességét figyelembe véve szokatlannak tűnhet, azonban a használati gyakorlat azt mutatja, hogy talán éppen a névmás merevségének enyhítésére valóban élünk ezzel a lehetőséggel, például nem tegeződő munkatársak viszonylatában (vö. Domonkosi 2000: 136).

Az illemtankönyvek egy része nem ejt szót a *tetszikelés*ről, néhány pedig körülményes formának, „megszólítási pótléknak tekinthető nyakatekert nyelvi formulának” (Sille 1994: 114) tartja, s el is utasítja használatát, mert „szegény fiatalok a szörnyű és neveléses *tetszikk*el kénytelenek teletűzdelni az idősebbekkel való beszélgetésüket” (Fejér 1966: 169). A *tetszikelés*nek azonban megítélésem szerint ennél jóval nagyobb szerepe van napjaink kapcsolattartási rendszerében, hiszen az adatok alapján az aszimmetrikus gyermek-felnőtt viszonylatban egyértelműen ez a gyerekektől elvárt forma. S ez a korosztály nem is érzi ezt nehézkesnek, sőt a 10 és 32 év közötti korcsoportok több mint 90 %-os arányban bizalmasabbnak, kedvesebbnak, udvariasabbnak tartják a magázó és önző formáknál. Egészen 14-16 éves korig általánosan ezt használják a felnőttekkel való érintkezésben, majd ebben az időszakban azért kezdik el kerülni, mert a gyermeki magatartásmód kifejezőjének érzik (vö. Domonkosi 2000: 132-3).

A nominális megszólítások területén is okozhat gondot a megfelelő forma kiválasztása, s ebben a tekintetben erősen érzékelhető az elmúlt évtized társadalmi átalakulásának hatása, a korábban bevett megszólítások (*elvtárs* - *elvtársnő*) eltűnésével új szokásrendszer alakult ki, amely azonban még a megszólítási szakaszában van (vö. Angelusz-Tardos 1995).

A családon belüli nominális megszólításokkal csak egy tanácsadó könyvünk foglalkozik részletesen, hiszen ezeket elsősorban a családi hagyomány, a családi szokások határozzák meg (Fürstné é.n.: 23-5).

A férfiak általános megszólítására minden munka az *uram*, *uraim* megszólítást javasolja (Köves J. 1985: 33; ; Ottlik 1994: 78; Sille 1994: 112; Szafkóné 1998: 13; Görög 1999: 20; Fürstné é.n.: 26), ezt a formát azonban fiatalabb férfiakat megszólítva sokan kerülnek, ugyanis a kérdőíveim adatai alapján 30 év alattiakhoz fordulva általánosan használják a *fiatalember* megszólítást is.

Olyan férfiak megszólításában, akiknek ismerjük a nevét, illetve a rangját, a *név+úr*, *rang+úr* megszólítást tartják elfogadottnak. Néhány foglalkozásnév mellett is szerepelhet ez az elem, azonban illetmankönyveink sajnos csak megemlítik ezt a jelenséget, s nem térnek ki rá részletesen (Köves J. 1985: 36; Szafkóné 1998: 13), pedig ez is a bizonytalanságok egyik forrása. Egyetlen magyarázatot kapunk, az is félrevezető: „ha valaki foglalkozásával megszólítható, nyugodtan hozzátehetjük az urat: *mérmök úr*, *doktor úr*” (Ottlik 1994: 78), hiszen önmagukban ezeket a foglalkozásneveket nem használjuk megszólításként.

Egyetlen könyvben találunk csupán utalást arra, hogy a harmadik személyű említésben is lényeges az udvariasság (Görög 1999: 21), holott a pusztá vezetéknéven vagy rangon történő említés is lehet sértő, az említés szabályosságainak ismerete is hozzátartozik a kommunikációs szabályrendszerhez.

A nők megszólítására egyöntetűen az *asszonyom*, *hölgyem*, *kisasszony* formákat ajánlják (Köves J. 1985: 36; ; Ottlik 1994: 78; Sille 1994: 112; Szafkóné 1998: 13-4; Görög 1999: 20; Fürstné é.n.: 26), figyelmeztetve az *asszonyom* és a *kisasszony* használatának korbeli kötöttségeire. Talán éppen e megszólítások korlátainak eredményeként a *hölgyem* meglepően gyakran fordul elő a kérdőívek anyagában, annak dacára, hogy olyan megszorításokat is olvashatunk, hogy „kerüljék el hivatalban a *hölgyem* fordulatot, mert nagyon régimódi” (Görög 1999: 20) és „furcsa mellékszövegje van” (Köves J. 1985: 36).

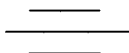
A *rang+asszony* megszólítást magasabb rangú nők címzésére széles körben használják. (Görög 1999: 20; Ottlik 1998: 78-9). Az ismert nevű, férjzett nők megszólítása azonban nyelvi okokból bonyolultabb képet mutat, mint a férfiaké, mégis csak egy munka tárgyalja ezt a kérdést: „*Kovács úr* női megfelelőjeként udvariatlan *Kovácsné*t mondani, és nyelvi szokások mondanak ellent a *Kovács asszonynak*, de a *Kovács Jánosné*nek is” (Sille 1994: 112). Nem lehet tehát minden szempontból megfelelő megoldást találni, részben ez is lehet oka annak, hogy terjed a nők *kereszt-név+asszony* megszólítása (vö. Görög 1999: 20), holott a férfiak esetében nem használjuk napjainkban ezt címzési módot.

Láthatjuk tehát, hogy sokszor még az illetmankönyvekből sem bontakozik ki egyértelmű kép, ezek sem mindig jelentenek biztos fogódzót mindennapi nyelvi bizonytalanságainkban. Kommunikációs kultúránk fejlesztése ezért nagy feladatot ró egyrészt a nyelvészetre, a nyelvi tervezésre, hiszen csak a kapcsolattartási módok változásait, jelenlegi használati normáit empirikusan feltérképezve lehetne a nyelvi viselkedésre vonatkozó ajánlásokat, esetleg „illemszabályokat” megfogalmazni; másrészt pedig az anyanyelvi nevelésre is, hiszen módszereket kellene kidolgoznia a nyelvi udvariassági szokások megismertetésére és elsajátíttatására.

IRODALOM

- Angelus Róbert–Tardos Róbert 1995. Megszólítások egy átalakuló világban. *Jel-Kép* 3–4: 39-52.
- Brown, R.– Gilman, A. 1975. A hatalom és a szolidaritás névmásai. In: *Társadalom és nyelv*. Szerk.: Pap Mária – Szépe György. 359-88.
- Deme László—Grétsy László—Wacha Imre 1987. *Nyelvi illetmankönyv*. Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó. Bp.
- Domonkosi Ágnes 2000. A megszólítás és kapcsolattartás változatai és megítélésük a nem tegeződő viszonyokban. *Magyar Nyelvjárások XXXVIII*. Debrecen. 129–37.
- Ervin-Tripp, Susan, 1997. A szociolingvisztikai szabályokról: váltogatás és együttes előfordulás. In: *Nyelv - Kommunikáció - Cselekvés*. Szerk.: Pléh - Sifklaci - Terestyéni. 507–40.
- Fejér István 1966. *Tudni illik, hogy mi illik*. Minerva Kiadó. Bp.
- Görög Ibolya 1999. *Protokoll az életem*. Atheneum Kiadó. Bp.

- Fürstné dr. Kólyi Erzsébet é.n. *Hogyan viselkedjem? Hasznos tanácsok tizenéveseknek és szüleiknek.* Konsept Kiadó. Bp.
- Halák László 1984. *Illemkocka.* Kossuth Könyvkiadó. Bp.
- Kovács Judit—Osvát Katalin 1978. *Nemcsak illemtan.* Móra Könyvkiadó. Bp.
- Köves J. Julianna 1985. *Illik tudni. A kulturált viselkedés szabályai.* Bp.
- Ottlik Károly 1994. *Viselkedéskultúra a mindennapok gyakorlatában.* Protokoll 96 Kiadó. Bp.
- Reményi Andrea Ágnes 2000. Nyelvhasználat és hierarchia: munkahelyi csoportok megszólítási rendszerének diádikus elemzése. In: *Szociológiai Szemle.* 3: 41-59.
- Sille István 1994. *Illem, etikett, protokoll.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Bp.
- Szafkóné Ács Márta 1998. *Tinédzserprotokoll.* Eötvös József Könyvkiadó. Bp.



RÓZSA LÁSZLÓNÉ SZABÓ DÓRA

főiskolai adjunktus

Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola

Debrecen

Egy kreativitásvizsgálat adalékai a zenei tehetség portréjához

ELŐZMÉNYEK

Kokas Klára zenepszichológiai kutatásai – melyek eredménye szerint a zenei nevelés pozitív transzferhatást jelent más iskolai tantárgyak tanulására – indította el Barkóczi Ilona és Pléh Csaba 1969-ben kezdődött vizsgálatát arra nézve, milyen hatása lehet a Kodály-koncepció alapján kidolgozott és alkalmazott zenei nevelésnek a gyerekek személyiségére. Azt találták, hogy a zenei nevelés hatására az intelligenciaszint nem változik, a kreativitásban viszont növekedést tapasztaltak a gondolkodás eredetiségében, hajlékonyságában és fluenciájában is. Valószínűnek tűnik, hogyha már gyerekkorban is kimutatható a zenei nevelés kreativitásnövelő hatása, akkor a zenét sok éven át és intenzívebben tanulók, ilyen jellegű közép- és felsőfokú oktatásban részesülők, hangszeres zenészek s komolyzenei pályán elhelyezkedők esetében a későbbi életkorban is magas kreativitásszint diagnosztizálható. Ezt a gondolatot tekintettem egy korábbi kreativitásvizsgálatom alaphipotézisének.

Természetesen el kell azt is fogadni, hogy a kreatív viselkedést és gondolkodást vissza is lehet szorítani, másrészt a zenei nevelésen kívül rendkívül sok másféle tevékenység is alakíthatja a kreatív személyiségjegyeket.

KREATIVITÁS ÉS MÉRÉS

A kreativitás vizsgálata bonyolult és összetett, mert az élet minden területén megnyilvánulhat: tulajdonságokban, viselkedésben, gondolkodásban, alkotásban stb. Nem lehet azonosítani csupán a problémamegoldó gondolkodás folyamatával. A kreatív viselkedés az ember belső szükségletéből, de külső kényszerből is fakadhat, megfelelő körülmények között fejleszthető, és a kreatív teljesítmények mérésekkel összehasonlíthatók.

A mérés sok problémát vet fel. A kreativitás több tényezőből álló összetett struktúra, és a tesztek (Torrance, ill. Guilford) ennek nem minden összetevőjét képesek vizsgálni, inkább csak speciális irányulásukat. Legpregnansabban az originalitás, a flexibilitás és a fluencia szintje az a mérőérték, amivel a kreativitás fokára következtethetünk. Ezekből azonban nem derül ki a személy szenzibilitása vagy képessége arra, hogy megvalósítsa ötleteit, elképzeléseit, vagy az „inquiringness”-nek (Gough), azaz a kutatásnak mint szellemi szokásnak a személyiségjegye sem.